

ОМИЛҲОИ ИҶТИМОӢ – ФАЛСАФИИ ЭКСТРЕМИЗМ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОН ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР

**Маҳмадизода Н.Д. доктори илмҳои фалсафа, профессор,
декани факултети фалсафаи ДМТ. Нишона: 734025, Ҷумҳурии
Тоҷикистон ш. Душанбе Рудаки 17. E-mail: nozim2985@mail.ru**

Телефон 93.932.59.42.

Экстремизми ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ- фалсафӣ дар вақтҳои охир хеле шиддат гирифтааст. Амалҳои экстремистӣ хусусияти қатъӣ гирифта, ба бехатарии ҷомеа ва одамон таҳдид намуда истодааст. Ҳама гуна зухуроти ҷамъиятӣ дорои омилҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фалсафист. Гурӯҳи муайяни муҳаққиқон, ки ба омӯзиши зухуроти экстремистӣ машғуланд, дар он ақидаанд, ки омилҳои асосии зухуроти экстремизм омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба шумор мераванд. Ин омилҳо зиддиятхоро дар байни гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ дар ҷомеа ба вучуд меоранд ва гурӯҳҳои нисбатан ҷабрдида ба сифати ҳалли ин зиддиятҳо роҳи ниҳойӣ, яъне роҳи экстремистии ҳалли ихтилофотро интихоб менамоянд.

Оид ба пайдоиш ва ҳалли мӯҷароҳо корҳои хеле зиёди илмӣ – тадқиқотӣ мавҷуданд ва ҳар яке аз муҳаққиқон - назариётчиён дар

асоси таҳлили мочароҳҳои мавҷудаи иҷтимоӣ нуктаи назари худ ва роҳҳои ҳалли ин зуҳуротҳои иҷтимоӣ-сиёсиро пешниҳод менамояд.

Экстремизми ҳамчун зуҳуроти иҷтимоӣ - фалсафӣ, ба ақидаи мо, дар он ҷомаеҳое мавқеъ ишғол мекунад, ки сохтори иҷтимоии онҳо дар вазъи бӯҳрони силсилавӣ қарор дорад. Ба ақидаи мо, гурӯҳҳои радикалии экстремистӣ ҳамеша ҳолатҳои бӯҳрониро истифода менамоянд, то ки дар сохтори иҷтимоӣ мавқеи нисбатан баландтарро соҳиб гардида, он фазои ишғолнамударо барои тарғиботи идеология ва манфиатҳои бардӯруғи сиёсиашон истифода намоянд. Гуфтан мумкин аст, ки гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ ба объекти коркард ва тарғиботи идеологии гурӯҳҳои экстремистӣ ва террористӣ қарор мегиранд ва танҳо тавасути онҳо ғояҳои экстремистӣ байни ҷомае паҳн карда мешавад. Дар илмҳои сиёсӣ, психологӣ ва фалсафӣ тарзу роҳҳои мағзшӯи ва ҷалбнамоии ҷавонон ба гурӯҳҳои экстремистӣ ва террористӣ дар сатҳи зарурӣ омӯзиш шудааст. Ҳамчунин масъалаҳои вобаста ба тарғиботу мағзшӯии ҷавонон дар афкори иҷтимоӣ-фалсафии Аврупо равшан ва ҳамаҷониба мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз рӯи мушоҳидаҳои мо ин раванд дар Тоҷикистон низ дар сатҳи зарури аз ҷониби муққикон сурат гирифта истодааст. Чи тавре дар боло зикр намудем гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва дар ниҳоят ҳуди ҷомае дар ҳар даври замон объекти таъсирасонии вайронкоронаи гурӯҳҳои экстремистӣ ва террористӣ мебошанд.

Ин ҳолатро таҳлилу баррасӣ намуда муҳаққиқи аврупоӣ Л. Гумплович гурӯҳҳои иҷтимоиро бо зикри хусусиятҳои фардӣ ва ғайрифардии онҳо дар рӯҳияи реализми иҷтимоии экстремистӣ

маънидод намудааст. Муносибатҳои байниҳамдигарии гурӯҳҳои Л. Гумплович ҳамчун муборизаи мутассил ва бераҳмона тасвир намудааст, ки ин мубориза метавонад аз назарҳои ниҳон дошта шавад, аммо анҷом намепазирад. Назар ба ақидаи муаллифи номбурда қонуни асосии иҷтимоӣ – ин «саъю талоши ҳар гурӯҳи иҷтимоӣ барои ба худ мутеъ гардонидани ҳар яке аз дигар гурӯҳҳои иҷтимоии бо онҳо рӯ ба рӯшаванда, саъю талош барои зерӣ даст намудан, барои ҳукмфармоӣ мебошад». Яъне омили ниҳони ҳамаи равандҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла ихтилофот, саъю талоши инсон барои қонеъ гардонидани талаботи моддист. Ҳамеша ва дар ҳама ҷо омили иҷтимоӣ – фалсафӣ ва иқтисодӣ сабаби пайдоиши ҳама гуна норозигиҳои иҷтимоӣ ба шумор рафта, ба рушди давлатдорӣ ва иҷтимоӣ таъсири ногувор мерасонад, менависад Л. Гумплович» [1; С.156].

Ба ақидаи мо, ин таснифотро нисбат ба ҷомеаҳои анъанавӣ истифода бурдан мумкин аст. Ҷомеаи тоҷикро ошкоро метавон ба ҷомеаи анъанавӣ мансуб донист. Назар ба ақидаи муҳаққиқон, хусусияти хоси ҷомеаи анъанавӣ аз ҷумла инҳоянд: афзалиятнокии урфу одат, низоми коллективӣ, иқтисодиёти анъанавӣ ва ғ. Ҷамъаи комёбиҳо ва пешрафти мутаасил, ки дар ҷомеаи имрӯзаи мо ҳукмфаромост хусусияти руякию сатҳи доранд ва аҳмияти онҳо барои ҳар як шахс бо муҳоботу сохтакори намоиш дода мешавад ва ин одамони касбу кори гуногунро водор месозад, ки барои тез расидан ба ҳамагон зинаҳо ба амалҳои ғайриахлоқӣ, зиддиқонунӣ, ҷинояткорӣ даст зада, воситаҳои мамнӯъи қаллобӣ, ришваситонӣ, амалҳои

экстремистиро ҳамчун амалҳои комилан дуруст арзёбӣ намоянд. Мафҳуми иқтисоди бозоргонӣ дар фаҳмиши нодурусташ ин амалҳоро боз ҳам метезонад.

Дар шарҳи ҳамин масъала сотсиологи машҳур К. Кюхнерт дар бораи бӯҳрони амиқи иҷтимоӣ - фалсафӣ суҳан роҷда, онро маризии иҷтимоӣ номидааст. Инҳоянд намунаҳои он маризӣ: бекорӣ, шумораи аз ҳад зиёди хонандагон дар мактабҳо, мушкилоти таъминот ба ҷойи кор барои хатмкунандагони донишгоҳҳо, маҳдудгардонии ҳуқуқҳо ва озодиҳои шаҳрвандон, ҳамчунин бегонашави ва беҳавсалагиҳои одамон нисбат ба ҳамдигар, ихтилофи ҷиддӣ дар байни падарон ва фарзандон, рӯҳияи инсонбадбинии манфиатхоҳону худпарастон [2; С.10.]. Дар ҷумҳуриҳои собиқ иттиҳоди шӯравӣ пас аз пош хӯрдани собиқ ИҶШС дигаргуниҳои кулӣ дар ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёди одамон ба вуқӯъ пайваст ва ин ҳолат ба афзоиши экстремизми динӣ – сиёсӣ ҳамчун эътироз алайҳи бад шудани ҳаёти одамони ин кишварҳо мусоидат намуд.

Ифодаи муҳими дигар аз рӯи шарҳи иҷтимоӣ – фалсафии экстремизм ин нобаробарии иҷтимоӣ- иқтисодӣ дар ҷомеа ва аксуламали ҷомеа ба ин раванд маҳсуб меёбад. Ҳанӯз Афлотун дар назарияи фалсафии худ ҳаққониятро ҳамчун неъматҳои олий муайян намуд, ки он бояд риоя карда шавад[3]. Арасту ҳақиқатро ҳамчун тақсимооти баробар ва нобаробари неъматҳои моддӣ арзёбӣ намуд[4]. Инчунин ин файласуфони барҷаста нобаробарии иҷтимоӣ ва ҷисмониро ҳамчун тарҳи табиӣ одамон дарк намуда, онҳо ҷомеаро ба файласуфҳо, ҷанговарон ва ғуломон-маҳлуқони беҳуқуқ ҷудо

намудаанд. Нобаробарии азали, номувозинати, ноадолати табиатан дар вучуди одамон маскан гирифтаанд.

Қабул шудааст, ки имконияти баробар дар тақсими неъматҳои риояи адолат ба шумор меравад. Мутаносибан, имконияти нобаробари тақсими неъматҳои ғайриадолатона шуморида мешавад. Таконбахши ҳамаи равандҳои мочаро ба вучудоваранда, аз нуқтаи назари иҷтимоӣ – фалсафӣ, нобаробарии иҷтимоӣ ба шумор меравад.

Нобаробарии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамчун натиҷаи ноадолатонаи тақсимои ҷамъиятии меҳнат арзёбӣ мешавад. Як набудани вазъи иҷтимоии синфҳо, табақаҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва сохторҳои иҷтимоии ҷамъиятӣ нобаробарии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, тафриқа, балки имкониятҳои воқеии қонуннакардани талаботи худро ба миён овардаанд. Чи тавре ки сотсиологҳои машҳури америкоӣ Т.Парсонс қайд менамояд «Чунин вазъият боиси пайдо шудани бухлу ҳасад, зиддиятҳои иҷтимоӣ, аксуламалҳои эътирозӣ, бадхоҳӣ ва дигар тамоюлотҳои иҷтимоӣ то ҳадди зӯрварихо мегардад. Ошкор намудани чунин аломатҳо, агарчанде муҳим арзёбӣ мешаванд, аммо ҳаргиз нуқтаи марказии мочароҳоро дар системаи иҷтимоӣ ифода наменамоянд» [5; С.111].

Ҳолатҳои мавҷудияти табиӣ, иҷтимоӣ ва рӯҳии инсоният пур аз тазодҳоянд, яъне, аз рӯи муқаррароти худ - нобаробар, номувозӣ, ноадолатона ташакул ёфтааст. Аксар одамон ба ин тазоди зиндагӣ одат мекунаанд, сабру тааммулро ихтиёр менамоянд, воқеиятро бо умеди фардои хуши ҳаёт оқилона мепазиранд. Дигарон, теъдоди

камтари одамон, тағийрот, дигаргуниҳо, ҳақиқатро талаб менамоянд, аз ким-кӣ ва аз ким-чиҳо қассос ситонидан меҳоҳанд ва ғ.

Ин ҳолатро файласуфи олмони Р. Дерендорф хуб таҳлилу баррасӣ карда, қайд мекунад, ки: «нобаробарии иҷтимоӣ ба ҷомеаи муосир аз боло то поён таъсир расонидааст. Ихтилофу мочароҳо ва муборизаҳои байниҳамдигарӣ, як гурӯҳи одамонро алайҳи одамони дигар мешурунад. Бухлу ҳасад, норозигӣ, дарки ҳарчӣ беҳтар зистан фақат дар қиёс пайдо мешаванд»[6]. Бояд қайд кард, ки нобаробарии иҷтимоӣ хусусияти табиӣро низ дорост. Ҳолатҳое вуҷуд доранд, ки одамон табиатан ҳам аз нигоҳи ҷисмонӣ ва аз нигоҳи ақли фарқ менамоянд. Ин ҳолат истифодаи имкониятҳои мавҷударо барои одамон нобаробар месозад. Нисбати масъалаи нобаробарии табиӣи иҷтимоӣ тадқиқотҳои зиёди илмӣ низ вуҷуд доранд. Ин тадқиқотҳо масъалаи нобаробарии иҷтимоиро ба таври ба худ хос таҳлилу баррасӣ менамоянд. Инчунин дар онҳо ягонагии мавқеъи илмӣ дида намешавад.

Муҳаққиқи рус И.В. Красиков вобаста ба ин масъала қайд менамояд, ки сараввал, ин фарқияти ҷинсӣ хоси инсоният, балки амалан хоси тамоми намудҳои ҳайвонот мебошад. Аммо фақат одамон нобаробарии табиӣи мардону занонро, ки аз сарнавишти махлуқот бармеояд, дарк мекунанд. Нобаробарии табиӣ фақат фарқият ифода мекунад, на балки костагии онҳоро; неруи онҳо – дар бахшҳои мухталифи мавҷудият таҷассум меёбад. Шаҳватронӣ: ҳам хушунати мардона, ва ҳам даъвоҳои баробархуқуқии занона (феминизм) – ғояҳо ва таҷрибаҳои экстремистӣ, намоиши хушунат ва

таҷрибаи муҳолифатҳои табиӣ антропологӣ маҳсуб меёбанд. Дувум, муҳолифатҳои этникӣ-фарҳангии инсон. Афсона дар бораи сохтмони манораи Вавилон собит менамояд, ки одамон аз қадим дар хусуси ин ихтилофот ва оқибатҳои фалокатовари он андеша меронданд. Сеюм, ин тафриқаи мутассили авлодӣ, шакли нисбатан муҳим ва ҷиддӣ - ихтилофоти «падарон ва фарзандон», аниқтараш, ихтилоф дар байни насли ҷавон (15-25- сола) ва насли миёна (35-40-сола) ба шумор меравад [7; С. 182-214]. Яъне чи тавре дида мешавад нобаробарии ҷисмонӣ ба байни одамон низ сади роҳи имконияти баробар тақсими неъматҳо гашта, ба ин минвол боиси риояи нагаштани тақсими баробари адолат мегардад.

Файласуфи машҳури қарни XIX К. Маркс ба нобаробарии иҷтимоӣ ҳамчун ба омили вучудоварандаи экстремизм тавачҷӯҳи худро равона карда буд: «Ҳар қадар хона хурд бошад ҳам, то вақте ки хонаҳои атрофи он низ хурд ҳастанд, ин хона талаботи бо иморати истиқоматӣ доштаи ҳамаи хоҳишмандонро қонеъ мегардонад. Аммо агар дар паҳлӯи он қасре бисозанд, он гоҳ ин хонаи хурд мисли як кулбаи назарногир ба чашм мерасад». Табиист, ки дар ин ҳолат, соҳиби хонаи хурдакак дар ҷамъияти иморатҳои калон экстремист хоҳад шуд, ва силоҳи ӯ бошад, дини насронӣ, ислом ва ғ. хоҳад шуд [8; С. 446].

Экстремизм ҳамчунин ҷанбаҳои таҳрибкории фаҳму идроки инсониро фаро мегирад. Ҳадафи ҳама гуна экстремизм – кӯшишҳо оид ба амалӣ намудани лоиҳаҳои хаёлпарастист, ки ба заминаҳои муайяни иҷтимоӣ-иқтисодӣ асос ёфтааст. Мазмуни асосии назарияи

экстремизм – ин мубориза барои тантанаи адолат, масалан, ҳалли мувозинату баробарии «Шимоли сарватманд» ва «Ҷануби бенаво», ба шумор меравад. Чуноне ки А. Камю зикр мекунад, «Аз ҳамон вақте ки озодандешӣ бо шубҳа рӯ ба Худо меоварад, дар навбати аввал проблемаи адолатро пешниҳод менамояд. Ҳоло ки Парвардигор дар чону дар ақли аксарияти одамон аст, ҳеҷ кас ҳақ надорад, бигӯяд, чаро дар рӯи Замин ноадолатӣ ҳукмфармост, зеро ин фазои дастнорас фақат дар ҳукми Худи Ӯ, Худои яккаву ягона аст» [9; С. 204].

Ба ақидаи мо, чунин давраи гузаришу таъғирёбиҳои пурталотум дар таърихи муосири ҷомеаи тоҷик давраи бӯҳрони вазнини иқтисодӣ буда, дар ҷомеа ба таври объективӣ ихтилофоти иҷтимоӣ ба вучуд омад, ҳолати махсуси тафаккури оммавӣ ташаккул ёфт, ки ба онҳо баҳои номуайян оид ба ҳақиқати воқеӣ хос буда, рӯҳияи нобовариҳо, умедҳои бебарор, тарсу бими иҷтимоӣ, ғазабнокии ва оташинӣ васеъ доман паҳн карда буданд. Дақиқ аст, ки дар чунин шароит даъватҳои гурӯҳҳои экстремистӣ ва террористӣ ба намоишҳои эътирозии иҷтимоӣ ба осонӣ пазируфта мешаванд. Ва ҳангоме ки бар замми ин нотавонӣ, ноухдабароии ҳокимияти давлатӣ, ки (ки мо онро ибтидои солҳои 90 – ум дар ҷомеаи тоҷик мушоҳида мекардем) беҳатарии шахсият ва молу мулки ҷамъиятиро ҳимоя карда наметавонад он гоҳ, зӯрварӣ барои худ роҳ мекушояд ва дар ин маврид экстремизм ба қисми ҷудонашавандаи фаъолияти бархе аз гурӯҳҳои иҷтимоии ҷомеаи тоҷик табдил меёбад. Ин равандҳо таъсири бади оқибатҳои бӯҳронҳоро боз зиёдтар мегардонад. Мушоҳида менамоем, ки аз таъсири бӯҳрони ибтидои солҳои 90 – уми ҷомеаи тоҷик наслҳои

гуногун то ҳол азоби равонӣ мекашанд. Бохтҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ ва фарҳангии ҷомеаи тоҷик то ҳол бақаророр нашуданд ва гумон аст, ки онҳо барқароршаванд.

Дар рушду инкишофи зухуроти экстремизм дар Тоҷикистон омилҳои дохилии иҷтимоӣ ва равандҳои тамаддуни низ нақши худро гузоштанд. Бархе аз ҷонибдорони ғояҳои чапгаро кӯшиш менамоянд, ки дар амалиёти террористии экстремистони ҷавон зухуроти эътирози стихиявиро бар зидди ҷомеаи истеъмолагаро нишон диҳанд. Ҷонибдорони дигари ҳамин равию баланд шудани мавҷи экстремизмро дар ҷомеаи муосир бо сохти нави иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ алоқаманд медонанд, ки зӯровариро тавлид мекунад. Дар ин масъала равию фалсафии постмодернизм сабабҳои шароитҳои пайдоиши нобаробарии иҷтимоӣ, мочароҳо ва экстремизму терроризмро дар ҷаҳорҷубаи муайяни методологӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд. Дар маркази тадқиқоти ҷарайёни фалсафии постмодернизм чунин қишри аҳолии камомӯхта шуда, ба монанди люмпен ва маргинал қарор дорад, ки онҳо шарҳу тафсири нисбатан фалсафии онҳоро пешниҳод намудаанд.

Постмодернистон, калимаи маргинализмро ба доираи васеи расму русуми фарҳангӣ ворид намуда, люмпенро бошад, маргинал – инсони гуногунчун маънидод карданд. Дар пасманзари маргинал онҳо якҷанд сирро ошкор намуданд. Маргиналҳое, ки дар хати марз қарор доранд, ин аст афзалиятнокии онҳо. Шумораи шахсони фарҳангии маргиналӣ зиёд аст, дарвоқеъ онҳо хеле бисёранд, воқеъан ва ҳаққонӣ ба худ тавачҷуҳи муайяноро ҷалб менамоянд. Ҳам маргинал

ва ҳам люмпен манбаъи умумии мавҷуд набудани мавқеи муайяно дар фарҳанг доранд.

Назариётчиёни ҷараёни фалсафии постмодернизм аз ин ҳолатҳо огоҳ буда, дарк менамоянд ва ҳамин мавҷуд набудани мавқеи муайяни фарҳангӣ худогоҳиро ба таври мусбӣ асоснок мекунанд. Люмпен-маргиналҳои замони муосир намоёндагони синфи миёна, истеъмолкунандагони босавод мебошанд. Люмпенизатсиякунонии фарҳангии чунин одамон на дар намуди зоҳирӣ, балки дар тимсоли зиндагии қашшоқона зоҳир мешавад. Люмпенизатсиякунонии фарҳангӣ дар люмпенизатсия ва маргинализатсияи тафаккур, набудани боварӣ ба мафҳуми мантиқӣ муайянкунонии ҳолатҳо ифода меёбад. Раванди люмпенизатсиякунонии фарҳангӣ раванди табиӣ, қонунист. Вай бо анъанаҳои умумии ҷомеаи муосир бо ҳамаи баду неки он – ҷаҳонишавӣ, интегратсия, компюетрикунонӣ ва ғ. баробар қадам мениҳад.

Марҳилаи муҳим дар тадқиқоти нақши маргиналҳо ва люмпенҳо дар сохтори иҷтимоӣ ва нақши онҳо дар сохти мазкур ба навсозиҳо, ба ҳамчун раванди иҷтимоӣ-фалсафӣ мансуб мебошад. Постмодернистон, ба ақидаи онҳо, ҳамаи назарияҳои фалсафии марбут ба ин масъаларо тафтишоти расмии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фалсафӣ, ки то замони онҳо арзи ҳастӣ дошт, гузарониданд ва як қисми ин назарияҳоро зери шубҳа гузоштанд.

Худи истилоҳ ва моҳияти мазмуни маргинал ба тобишҳои фарқкунанда шарҳ дода мешаванд. Гуфтаи мумкин аст, ки дар байни онҳо дар қору рафтор фарқиятҳо мавҷуданд. «Маргиналҳо аз пайи

ғояҳое мераванд, ки дар ҷомеа афзалият пайдо мекунад. Чунин аст табиати онҳо: вазъияти онҳо ҳар қадар пурихтилоф ва мутеъона бошад, ҳамон қадар онҳо метавонанд манфиатҳои худро ба шакл дароранд, зиёда аз ин, онҳо ба ғояҳое ки «дар фазо муаллақанд», таъсирпазир буда, тез ба онҳо дода мешаванд. Ин ғояҳо метавонанд, ғояҳои инқилобӣ, рушди иҷтимоӣ, наҷотёбӣ, экстремистӣ, радикалӣ ё динӣ бошанд. Масалан, маълум аст, ки синфи миёна ҷаҳонбинии муайни ташакулёфта дошта, имконияти интихоб кардани мавқеи сиёсӣ ва фарҳангиро дорад. Маргиналҳо бошад дар байни васвасаҳои аксуламалҳо ва орзуҳои инқилобӣ гардиш мекунад. Ҳадс задан мумкин аст, ки маргиналҳо ба ақидаю ғояҳои экстремистӣ радикалиро тез моил мегарданд, чунки чи тавре дар боло зикр кардем ҷаҳонбинии онҳо дар маҷмӯъ муккамал ташаккул наёфтааст ва онҳо тез ба тарғиботи вайронкорона дода мешаванд. Яъне зиёдтар аз пушти ғояҳои ҳаракат мекунад. Тафаккури танқидии онҳо хеле зиёд заиф аст ва онҳо ғояҳоро аз нигоҳи танқиди кам таҳлилу баррасӣ менамоянд.

Ин масъаларо таҳлил намуда Н. А. Шнайдер, зухурот ва паҳншавии экстремизмро бо ду тамоюл зич алоқаманд намудааст:

-люмпензатсиякунонии аҳоли, қашшоқшавӣ, маргинализатсиякунонии он, аз даст додани мероси фарҳангӣ;

- авҷ гирифтани нобаробарии иҷтимоӣ.

Экстремизм, моҳиятан, эътироз бар зидди ин ду тамоюл маҳсуб меёбад; ҳақиқат худ ба таври комил эътирофношуда аст, зеро эътирозҳои экстремистӣ на бар зидди ҳукумат, балки бар зидди

қурбониҳои эҳтимоли равона карда шудааст, ки аз рӯйи аломатҳои ирку нажод, ранги пӯст ва ғ. интиҳоб карда шудаанд [10; С. 148].

Олимоне, ки ба таҳқиқи масъалаҳои марбут ба зухуроти экстремизм машғуланд, собит месозанд, ки: «шакли фаъоли қонеъ гардонидани талаботи ба худ хоси инсоният дар маҳоратест, ки хусусиятҳои спектрии полиморфӣ (биологӣ)-ро дар бар мегирад; ба он шакли беғайратӣ муқобил меистад, ки он дар ҳаракат барои бефаъолияти зоҳир мегардад ва ғолибан на ба беруни субъект, балки ба худ субъекте, ки ҳамаи зухуроти худиро дар худ нигоҳ медорад, равона карда шудааст. Соҳиб будан ба шакли ғайрифаволи худидоракунии дар фаъолияти ҳаётии инсон метавонад ба ҳолатҳои вазнини рӯҳӣ оварда расонад, ки ин ҳолатҳо дар намудҳои мухталифи гӯшанишинию зоҳидӣ бо таблиғоти мавзӯҳои гуногуни дунёбедорӣ, қарахтӣ зоҳир мегардад. Ин ҳама барои шаклҳои пӯшидаи экстремизм ва кайфиятҳои иҷтимоӣ – танбалӣ, ландахурӣ, тӯфайлихӯрӣ, муфтхӯрии ошкоро замина мегузоранд.

Дарвоқеъ, муҳити аввалия барои пайдоиши одамгурезӣ муҳити иқтисодӣ ва нуқтаи ибтидоӣ дар тақсимои ҷамъиятии меҳнат ба шумор меравад. Дар адабиёт басо ба сифати чунин нуқтаи маҳраҷӣ пайдоиш ва таъиноти моликияти хусусӣ баррасӣ мегардад, зимнан чунин тафсиротро ба Маркс нисбат медиҳанд. Аммо таҳлили «Дастхатҳои иқтисодӣ-фалсафии соли 1844» дурустии муҳокимарониҳои Марксро маълум менамояд: худ моликияти хусусӣ дар назари ӯ ҳамчун самараест, ки аз тақсимои ҷамъиятии меҳнати мусодирагардида ба даст омадааст ва ҳамзамон ба ҳайси

воситаи мусодира ва муомилоти минбаъдаи он хизмат мерасонад. Г. Гегел ва К. Маркс дар асарҳои фалсафии худ истилоҳи канораҷӯиро истифода бурдаанд, ки он ба шахс имкон медиҳад, дар қорҳои амалӣ оқилона рафтор намояд, аммо ин шакли муносибат бо худ, яке аз шаклҳои дурушти таназзули иҷтимоӣ ба шумор меравад. Ба ақидаи К. Маркс бегонашавӣ ин ҳолатест, ки «фаъолияти шахсии инсон дар назари вай бегона менамояд, нерӯе ба вай муқобил меистад, ки ӯро таъбиқ медиҳад, намегузорад, ки инсон ба ин нерӯи худ ҳукмрон бошад» [11; С. 148]. Дар ҳақиқат масъалаи бегонашавӣ дар ҷомеаи имрӯзаи хеле феълӣ гаштааст. Ин ҳолат тақозо менамояд, ки мо ҳарчи бештар нисбати пешгири раванди бегонашавӣ чораҳои таъхирнопазир андешем ва ҷомеаро ба як маҷрои инкишоф босуботи иҷтимоӣ равона созем. Агар не, пас наслҳои оянда моро нахоҳанд бахшид.

Муҳаққиқи рус А. А. Харовинников менависад, ки дар хусуси дарки беруна суҳан рондан ба маврид хоҳад буд, вақте шахс бо мақсади таскин додани худ тасаввуроташро нисбат ба воқеият комилан тағйир медиҳад. Инсон худро дар назди бадҳоҳиҳо ва оламу атрофи барояш ношинос танҳо ва заиф эҳсос мекунад, аз ин рӯ, кӯшиш менамояд, ки ин ҳолатро тавассути шаклҳои мухталифи дурӣ чустан аз воқеият, аз сари худ дур афканад ва гоҳо ба роҳи ифрот қадам мениҳад.

Дар муносибатҳои байниҳамдигарии инсон ва ҷомеа пайдо шудани масъалаи бегонашавии инсон мумкин аст, ки моҳияти он дар олами мавҳумоти иҷтимоӣ «ҳазм» шудани инсон, аз даст додани

назорат оид ба раванду натиҷаҳои фаъолияти худ аст; дар ниҳояти кор, аз даст додани худшиносии «МАН» боиси он мегардад, ки инсон метавонад ба оила, хешу табори худ бегона гашта, аз фарҳанг, касбу кор, моликият ва ғ. дурӣ чӯяд. Ба ақидаи А. А. Харовинников одами бегонашуда алоқаро бо худ, ҳамчун бо дигарон, бармеканад; вай арзиши худро (ҳамчуноне, ки арзиши дигаронро) ҳамчун инсон намедонад, худро (ва дигаронро ҳам) кадр намекунад, робитаи ӯ бо худ ва ҷаҳони беруна бесамар мегузаранд[12; С.20].

Пешгирии бегонашавӣ дар ҷаҳони муосир ҳамчун аз ҷониби шахсон аз бар кардани шаклу шароитҳои мухталифи фаъолият, самара ва натиҷаҳои он тасаввур карда мешавад, ки дар ҷомеаи имрӯзаи иттилоотӣ-техникӣ фавқулодда мураккаб гаштааст. Бо ин мақсад марҳилаҳои асосии таъсири мутақобилаи инсон ва ҷомеаро ба худ бояд тасаввур намуд. Таърихан, сараввал системаи вобастагии шахсии одамон пайдо шудааст. Системаи мазкур ба давраи гузариш аз марҳилаи шикор ва бодиянишинӣ ба зироаткорӣ марбут аст, ки он дар ҳалқаи умумии ҳадафҳо гирд овардани майлу рағбати ҳазорон одамонро талаб мекард. Ҳамин тавр, заминаҳо барои ташаккули давлат ва ҳукмронии он аз болои ҷомеа ба вуҷуд омаданд. Системаи робитаҳои иҷтимоӣ ташкил ёфт, ки он вобастагии шахсии инсонро аз инсон ва урфу одатҳо, ҳамчун шаклҳои асосии таҷдиди иҷтимоӣ тавсиф менамояд.

Дар чунин шароит «бегонашавии» қисми зиёди шахрвандон аз давлат ва дигар мақомоти расмии ҷомеа ба амал меояд, худфаъолияти гурӯҳҳои мухталифи аҳоли мутассил дар асосҳои ғайрирасмӣ ба қайд

гирифта мешавад; аз ҷониби чунин гурӯҳҳо таҳия гардидани воситаҳои худфаъолияти, ҳалли проблемаҳои худӣ, роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар он шаклҳои ба вуқӯ мепаиванданд, ки ба назар дастрас ва самарабахш менамоянд. Аммо вуҷуд доштани омилҳои ба вуҷудоварандаи бегонашавӣ қисман ба раванди зоҳиршавии экстремизм дар ҷомеаи муосир далолат мекунад. Масъалаи бегонашавӣ бисёр масъалаи мубрам буда, омили пайдоиши он дар ҷомеаи мо мухталиф аст. Аммо бояд қайд намоем, ки бегонашавӣ барои рушди босуботи ҷомеа, давлат ва шаҳрванд таъсири манфӣ мерасонад. Бегонашавӣ бо экстремизм мумкин робитаи мустақим надошта бошанд, аммо ба ақидаи мо он яке аз омилҳои сар задани экстремизм дар ҷомеаи имрӯзаи тоҷик мебошад.

Экстремизми муосир яке аз зухуроти бӯҳрони амиқест, ки ҷаҳони капиталистӣ онро аз сар гузаронидааст; нишонаи он заволи амиқ ва бебозгашти иҷтимоӣ ва ахлоқӣ ба шумор меравад. Айни замон чунин ақида, аз як ҷиҳат, ба назар содалавҳона менамояд. Аммо экстремизм дар шароити муосир дар тамоми ҷаҳон ба проблемаи рақами як табдил ёфтааст. Хато мебуд, агар бигӯем, ки экстремизм танҳо хоси ҷамъиятҳои кишварҳои Ғарб мебошад.

Бо вуҷуди ин, мавҷудияти экстремизм дар Ғарб низ инкор карда намешавад, аммо дар он ҷо – гӯё фақат фарҳанги ҷузъии маргиналие мавҷуд аст, ки ба муҳокимаи системаи қобили умумии арзишҳо, хоси музофотӣ, гузошта шудааст, яъне, экстремизм дар он ҷо зухуроти назоратшаванда мебошад. Экстремизм хоси ҳар ду ҷониби муқобили даргир мебошад, зеро таърихи рушди идеологияҳои сиёсӣ – фалсафӣ

гувоҳӣ медиҳанд, ки дар байни роҳбарони ҳукумат ва мухолифин оид ба масъалаҳои тақсимои ҳукумати сиёсӣ ва неъматҳои моддӣ мувофиқати доимӣ ва комил набуд ва нахоҳад буд.

Тасаввур кардан душвор аст, ки зухуроти мулоҳизакорона ва баъзан пешгӯӣ карданашавандаи экстремизмро чӣ гуна метавон назорат кард? Муҳити ғизодиҳандаи экстремизм чунин шароитҳо ба ҳисоб мераванд, вақте ки дар раванди тараққиёт, дар ҷараёни озодихоҳии ҷамъиятӣ ва шахсӣ озодии зоҳирӣ озодии ботиниро танг карда мебарорад. Ба ин мавзӯ дар вақташ файласуфи машҳури аврупоӣ Х. Ортега-и-Гассет ишора карда буд. Афзоиши ғаълонокии манфӣ ва таҳрибкориҳоро дар асри XX ин файласуф-элитаристи машҳур бо он маънидод карда буд, ки оммаи тикӣ аз захираи кофии фарҳангии ахлоқӣ «ба пешсаҳнаи таърих» баромад. «Дунёи маънавии аврупоии замони муосир нисбатан одист, назар ба инсонии сад сол қабл аз ин. Мактабҳо дар вақташ ба омма фақат шаклҳои зоҳирӣ, техникаи ҳаёти муосирро таълим доданд, ба онҳо ифтихор аз дастгоҳҳо ва таҷҳизот, иқтидори техникаи муосирро омӯзониданд, аммо дар хусуси рӯҳу равон чизе нагуфтанд»[13; С.112]. воқеан инсонии имрӯза нӣз ба тарбияи қавии рӯҳро дорад. Чунки технологияи компютерию мобилӣ омилеро бавучуд овардааст, ки инсон аз мустақилона фикр кардан бозмондааст. Яъне аксари корҳою нақшаҳои мо таввасути ашъҳои бегона, монанди технологияҳои зирак амалӣ карда мешаванд, аммо инсон кӯшиш наменамояд, ки ақли худ ё зеҳни худро кор фармояд то ягон амали моҳияти иҷтимоӣ доштаро иҷро кунад. Ҷомеаи муосир бе истифодаи технологияҳои иттилотӣ ва

зирак вучуд доштанамаметавонад, ин ҳақиқати бебаҳс аст, аммо зарур аст, ки аз болои инкишофи ихтирооти технологияҳои итилоотӣ ва зирак назорати қатъии иҷтимоӣ вучуд дошта бошад.

Омили дигари сар задани экстремизм ба ақидаи муҳаққиқи рус Р. А. Лопаткин ин аксуламали диндорони мутаассиби динӣ нисбати ҷараёни секуляризатсия ва модернизатсияи ҷомеа мебошад. Онҳо бо суҳт шудани таъсири дин ба ҷанбаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ, мувофиқунонии таълимотҳои динӣ ба тағйироти дар ҷомеа баамалода ҳамоҳанг мекунанд. Дар натиҷаи ин равандҳо имконияти назорат ба ҷузъиёти ахлоқӣ - этникии шахсият аз ҷониби ташкилотҳои динӣ коҳиш меёбад [14; С.638]. Аз рӯйи баъзе тавзеҳот, таъсири дини ислом ба ҳаёти иҷтимоии ҷомеаи тоҷик коҳиш намеёбад, балки баръакс, қувват мегирад.

Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки воқеан раванди секуляризатсиякунони ва модернизатсиякунонии ҳаёти ҷомеа раванди баръаксро ба вучуд оварда, боиси инкишофи экстремизм дар ҷомеа мегардад. Таҷрибаи сиёсӣ – иҷтимоии як қатор кишварҳои Шарқи Наздик далели гуфтаҳои болост.

Ҳамчунин масъалаи мазкурро муҳаққиқони рус А. М. Коновалов ва А. И. Ландабасо Ангуло таҳлилу баррасӣ намуда қайд менамоянд, ки «Дар аксар мавридҳо ба экстремизм ва терроризмро ҳамчун аксуламал бар зидди навсозиҳо оид ба паҳншавии босуръати системаи арзишҳои бегона баҳо додан мумкин аст, ки метавонанд робитаҳои мавҷудаи иҷтимоӣ ва сиёсии ба урфу одат ва суннатҳо асосёфта ро ҳалалддор намоянд ва ё ин аксуламалҳоро ҳамчун муборизаи

зиддисистемавӣ алайҳи тартиботи сиёсӣ ва ғайридиние маънидод кардан мумкин аст, ки онҳо берун аз ҳудудҳои ташкилот ё ҳизбҳои мақоми нерӯҳои сиёсидошта, эътироф нагардидаанд [15; С.21].

Экстремизм ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ – фалсафӣ, зимнан дар шаклҳои мухталифи сохтори ҷамъиятӣ дорои заминаҳои махсуси пайдоиш ва шароити хоси мавҷудият мебошад. Масъалаи мазкур заминаҳои бузурги методологӣ, иҷтимоӣ – ғоявӣ ва сиёсӣ дошта, бо миллатгароӣ ва наҷодпарастӣ омехта шуда, аз он ба манфиати гурӯҳҳои манфиатдори сиёсӣ истифода мегамоянд. Ба фаъолияти экстремистӣ бахусус он ҷавононе майлу рағбат пайдо мекунанд, ки дар ҷомеа мақоми устувори иҷтимоӣ ва иқтисодиро ишғол наменамоянд.

Ба нобаробарии иқтисодӣ дар шароити минтақаҳои мухталиф, аз ҷумла чунин омилҳо асос гузоштаанд. Ҷобачоғӯзори нобаробарии истеҳсолоти нави саноатӣ, қувват гирифтани ихтилофоти байни соҳаҳои гуногуни саноатӣ, бахшҳои хоҷагидорӣ замонавӣ ва анъанавӣ, баланд шудани мақоми шахрҳо дар пешрафти иҷтимоии ҷомеа ва нигоҳ доштани ҳудудҳои калони музофотӣ, ки амалан пешрафти хоҷагидорӣ ба онҳо дахле надоранд, низ метавонанд ба рушди заминаҳои экстремизм асос шаванд.

Номуътадили инкишофи иқтисодӣ, ки тамоми ҷаҳон аз он танқиси мекашанд ба инкишофи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бетаъсир намондааст. Агар таърихи шӯрави ва пасошӯравии Тоҷикистонро таҳлил намоем мушоҳида менамоем, ки кишвари мо

мақоми камтарини иқтисодиро дар байни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ соҳиб буд. Вазъи иқтисодӣ, чун дар ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз сабаби баланд будани суръати таваллуд дар собиқ СССР (афзоиши солонаи аҳоли 5-7%) ва сохти осиегии шуғли аҳоли гарон буд. Пас аз қатъ гаштани маблағгузориҳои умумииттифоқӣ вазъи Тоҷикистон дар соҳаи иқтисодӣ бадтар шуд. Дар соли 1992 аз рӯи маълумоти ғайрирасмӣ 90%-и аҳоли дар ҳолати хеле бенавоӣ умр ба сар мебард. Дар вилоятҳо тахминан 1/6 ҳиссаи маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ ва даромади миллии ҷумҳурӣ, 14% -и тамоми миқдори маҳсулоти саноати Тоҷикистон истехсол карда мешуд. Дар кишвар соҳаҳои кимиёвӣ, нафту кимиёвӣ ва саноати сохтмонӣ, энергетика бо суръати баланд тараққӣ мекарданд. Таваҷҷӯҳи асосӣ ба рушди соҳаҳои пахтакорӣ равона гардида буд: дар вилоятҳо нисфи ҳаҷми ашёи хоми пахта, аз ҷумла навъҳои қимматбаҳои маҳиннах, қариб 40% нахи пахтаи тамоми ҷумҳурӣ истехсол карда мешуд. Рушди босуръат, баъзан беандешаи комплексҳои индустриалӣ ва пахтакорӣ дар Вилояти Хатлон (собиқ Қурғонтеппа) шиддати вазъи иҷтимоии аҳолиро боз ҳам осебпазиртар намуд. Дар ин замина шароити зист дар аксар ноҳияҳои он хеле вазнин гашт. Бар асари ҳолати ногувори демографӣ, вайрон шудани мувозинати экологии ин минтақа боиси пайдо шудани баҳсҳои зиёдати гашта, аҳоли ба ҳамдигар шӯронид. Аз ҳама бештар норасоии захираҳои обӣ ва замин ба мушоҳида мерасид. Қитъаҳои ҳосилхез рӯ ба харобӣ оварданд. Экологҳо меёри аз ҳад зиёди ифлосшавии ҳаворо ба қайд гирифтанд [16; С.17]. Душвориҳои дар

боло қайд гашта, шароити иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва сиёсии ҷомеаи моро боз ҳам халалдор намуда, боиси сар задани ҷанги шахрвандӣ гашт. Чи тавре шоҳид ҳастем дар ин даҳшати ҷанги шахрвандӣ омили динӣ аз ҷониби гурӯҳҳои манфиатдори сиёсӣ барои ҳалли масъалаҳои сирф шахси ва гурӯҳи истифода шуданд. Инчунин пайдоиши экстремизм ва фаъолияти экстремистӣ ибтидои солҳои 90 – ум ба авҷи аълояш расида буд, чунки дар ҳолати кашмакашиҳои сиёсӣ, риоя нагаштани қонунҳо, парокандагии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва холигии идеологӣ гурӯҳҳои экстремистӣ фазои озоди амалинамоии тарҳу нақшаҳояшонро пайдо намуда буданд.

Дар хулоса бояд қайд намоем, ки омилҳои васеъ паҳн гаштани экстремизмро дар фазои ҷаҳони ошкор намудан хеле душвор аст. Чунки ҷомеаи ҷаҳонӣ ба таъғйиротҳои кулли тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дучор омадааст, ки онҳо ба дигаргуниҳои тафаккури ҷамъиятӣ оид ба қувват гирифтани шуури динӣ мусоидат намуданд. Сохтори сиёсӣ ва давлатӣ, ғояҳои расмӣ ва идоракунии мақомоти олии кишварҳо таъғйир ёфтанд, тақсимооти наватарини низоми ҷаҳони оғоз шудааст, ки ин раванд, бархурдҳои иҷтимоӣ – сиёсиро байни кишварҳо боз ҳам метезонад.

Нодорию дасткӯтаҳи дар ҷомеаи мо низ ҷой дорад ва ин раванд боиси таасуф аст. Иқтисоди бозоргонӣ бо худ мафҳумҳои нав оварда, дарку ҷаҳонфаҳмии одамонро дар ҷомеаи мо таъғйир додаст. Барои ҳар як сокини кишвар интихоби яке аз ин ду роҳ ба миён омад: агар ту бою бадавлат бошӣ, қадру қиммат дорӣ; в-агар не, арзише надорӣ. Аз даст додани рамзҳои қаблии ҳокимият дар рамзҳои фардӣ, яъне, дар

мақоми хонаводагӣ ва муносибат ба насли калонсол низ инъикос ёфтанд. Чунин вазъияти ногузир ба тамоми муносибатҳои инсонӣ бетаъсир намонд. Мутаасифона фарқияти байни одамон аз рӯи даромадҳои пулӣ, дороию нодориашон муайян мегардад. Масъалаҳои меҳнат ва бекорӣ ҳамчун масъалаҳои соф иқтисодӣ, ба ягон асоси рӯзгори одамон дахлнопазир маънидод карда мешаванд. Дарвоқеъ, меҳнат ва дуршавӣ аз меҳнат - ин қабл аз ҳама, проблемаҳои экзистенсиалӣ ва фундаменталии рӯзгори муосир ба шумор меравад. Ин маънӣ он далелро собит месозад, ки дар тӯли тамоми таърихи мавҷудияти тамаддуни инсонӣ меҳнат ченаки муқаддас ба шумор мерафт, дар мавриде, ки мафҳуми самаранокии иқтисодӣ фақат бо пайдоиши иқтисоди бозоргонӣ дар даврони нав ба майдон омад.

Ба ақидаи мо, на бенавоӣ ё сатҳи пасти аҳволи иҷтимоӣ – иқтисодӣ, балки маҳз тазодҳои иҷтимоӣ боиси барангехтани зиддиятҳо, гузоштани заминаҳо барои экстремизм ва терроризм мешаванд. Ин ҳолат на ҳамин тавр, ноумедӣ аз камбағалист, балки ҳамчунин дарки ҳақирӣ ё шаъну шарафи поймолшуда ба шумор меравад. Бесабаб нест, ки дар кишварҳои мутараққӣ кӯшиш менамоянд, «синфҳои миёна»-ро барои муътадил нигоҳ доштани инкишофи ҷомеа афзоиш диҳанд ва барномаҳои махсус таҳия менамоянд, ки нобаробариро коҳиш медиҳанд, агарчанде на ҳама ба ин мақсадҳо мерасанд. Масалан, дар ИМА айни замон ба синфи олий (5%-и аҳоли), синфҳои миёна (40-45%-и аҳоли), синфи коргар (30%-и аҳоли) ва синфи одӣ (20%-и аҳоли) тақсим карда шудаанд. Дар ин ҳолат даромади қариб нисфи аҳолии ИМА аз сатҳи миёна баланд,

нисфи дигари он бошад, аз сатҳи миёна паст аст. Мутаассифона, чунин барномаҳо дар Тоҷикистон таҳия карда намешаванд, то ки сатҳи иҷтимоии ҳар як шаҳрванд баланд бардошта шавад.

АДАБИЁТ

1. Гумплович Л. Социология и политика. Монография / Л. Гумплович // М.,1895. – С.159.
2. Морозов И.Л. Политический экстремизм - леворадикальные течения. Монография / И.Л. Морозов // Учебное пособие для студентов и аспирантов. – Волжский, Издательство ВФ МЭИ, 2002. – С.10.
3. Идеальное государство Платона. [Электронный ресурс]: <https://kbsu.ru/idealnoe-gosudarstvo-platona/> (санаи мурочиат ба сайт 18.09.2019)
4. Б.Н.Кашников. Концепция общей справедливости Аристотеля: опыт реконструкции. [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-obschey-spravedlivosti-aristotelya-opyt-rekonstruktsii> (санаи мурочиат ба сайт 18.09.2019)
5. Парсонс Т. Общий обзор. Монография / Т. Парсонс // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. М.,1972.- С. 111.
6. Р. Дарендорф. Современный социальный конфликт. [Электронный ресурс]: <http://smolsoc.ru/index.php/home/> (санаи мурочиат 4.02.2019)
7. Красиков В.И. Экстремизм: паттерны и формы. Монография / В.И. Красиков // -М.: Водолей, 2009.- С.182-214.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т.6 С. 446.
9. Камю А. Бунтующий человек. Монография / А. Камю // М.: Терра, 1999.-С.204.

10. Шнайдер Н.А Противодействие этническому и религиозному экстремизму, правовому нигилизму: сборник материалов научно-практической конференции /отв. ред. Проф. П.М. Клейменов.-Омск: Изд-во ОмГУ, 2006. – С.148.

11. Маркс К. Немецкая идеология//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.3.31 с.

12. Харовинников А.А. Экстремизм как социальное явление (Философский анализ), дисс на соискание ученой степени кандидата философских наук. Саратов 2007. – С.20.

13. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Тоталитаризм: что это такое? Монография / Х. Ортега-и-Гассет // -М., 1993-С.112.

14. Лопаткин Р.А. Религиозный экстремизм//Политическая энциклопедия. В. 2 т. М: «Мысль» 2000-С.638.

15. Коновалов А.М. Глобальное измерение терроризма. Монография // А.М.Коновалов, А.И. Ландабасо//ДИЕ РАН №140.М.ИЕ РАН: Изд-во «Огни ТД»2005. - С.21.

16. Васильева О. Средняя Азия: год после путча. Монография / О. Васильева // М., 1993-С.17.